

УДК 94:32.019.5(092)(477) "18"

О. В. Голуб,

кандидат педагогічних наук, доцент
(Бердянський державний
педагогічний університет)

РОЛЬ Я. П. НОВИЦЬКОГО У СТАНОВЛЕННІ ЗЕМСЬКИХ ШКІЛ ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я (ДРУГА ПОЛ. ХІХ ст.)

Постановка проблеми. Друга половина ХІХ століття в становленні та розвитку народної освіти Північного Приазов'я є особливою, оскільки відміна кріпосного права в Росії породила сподівання на поліпшення економічного, соціального й культурного життя в державі. Вірилося, що освітянська реформа буде першою в низці необхідних перетворень. Справді, реформувалося фінансове господарство, армія, суд. У таких умовах цілком реально очікувати змін у галузі освіти, тим більше, що згідно зі статистикою напередодні реформи 1861 року лише 3% населення України вміли читати і писати [9, с. 178]. Неграмотність народних мас перешкоджала розвитку капіталістичних відносин у промисловості й сільському господарстві, стала життєво назрілою соціально-економічною та політичною проблемою.

У другій половині ХІХ ст. важливу роль у розвитку освіти відіграли земства (органи місцевого самоуправління), які створювалися на Лівобережжі та півдні України. Представляючи місцеві інтереси, вони взяли на себе відповідальність за розвиток початкової освіти. Земські комітети, які нерідко складалися з людей прогресивних поглядів і покривали 85% шкільного бюджету, сприяли спорудженню нових приміщень, удосконаленню методики викладаннями: замість зубріння релігійних текстів упроваджували вивчення таких дисциплін, як математика, історія, географія. Земства призначали вчителів й оплачували його працю, постачали підручники та наочні посібники, олівці, фарби, рахівниці, ручки, карти, транспортири, класні журнали тощо. Незважаючи на урядові обмеження прав і діяльності земств, створені ними школи з трирічним курсом навчання, одним учителем, який вів уроки з трьох відділеннями учнів, відрізнялися від міністерських училищ і церковнопарафіяльних шкіл кращою організацією навчального процесу. Тут часто працювали прогресивні вчителі, заняття проводилися за підручниками К. Ушинського, Л. Толстого, М. Корфа та інших видатних педагогів.

Аналіз досліджень і публікацій. Діяльність земських шкіл у Північному Приазов'ї досліджувалася в монографіях, дисертаційних

роботах, наукових статтях учених М. Антощак, А. Бровко, Б. Бровко, С. Діброва, Л. Іванникова, В. Морозюк, Н. Сосницька, І. Шумілова та ін., але педагогічна спадщина Я. П. Новицького не була предметом окремого вивчення.

Мета статті – проаналізувати роль Я. П. Новицького в становленні земських шкіл Північного Приазов'я (друга пол. XIX ст.).

Виклад основного матеріалу. Проблема, якій присвячене дослідження, становить значний інтерес, оскільки дозволяє глибше пізнати, як розвивалася земська школа в цей період завдяки подвижництву, самовідданості й добродійству членів земства, а також проаналізувати педагогічну діяльність Я. П. Новицького – видатного народознавця, археолога, фольклориста, етнографа, музейного фундатора, діяча народної освіти, послідовника ідей М. Корфа в організації земських шкіл Північного Приазов'я.

Знайомство Я. П. Новицького в 1868 р. з відомим громадським діячем, педагогом, організатором народних шкіл, головою Олександрівської повітової училищної ради М. Корфом мало вирішальний вплив на майбутню долю, котрому барон не тільки допоміг стати вчителем, влаштувавши на роботу, а й надихнув до наукової праці.

З 1869 по 1877 рр. Я. П. Новицький працює вчителем у різних школах Олександрівського повіту (Вознесенська сільська народна школа, Іванівська сільська школа) тавчителем і керівником Ольгінської сільської зразкової школи Маріупольського повіту.

Щовесни М. О. Корф запрошував Я. П. Новицького у свій маєток – с. Нескучне, де він не тільки відпочивав, а й працював у бібліотеці Миколи Олександровича. Користуючись цим унікальним книжковим фондом, педагог шляхом самоосвіти здобував знання з історії, етнографії, археології, фольклористики, природознавства. Наполегливо вивчав праці дослідника природи А. М. Бекетова, філолога та етнографа І. Срезневського, етнографів та літературознавців М. Сумцова й П. Чубинського, історика і письменника М. Костомарова, істориків В. Антоновича і Д. Багалія та ін. У цей час Яків Павлович також активно почав вивчати педагогічну літературу (праці й підручники М. Корфа, К. Ушинського та ін.), знайомився зі статтями професорів П. Редькіна і М. Пирогова.

Я. П. Новицький виявив себе не тільки педагогом-практиком, але й теоретиком демократичного освітнього напрямку. Найповніше свої концепції він виклав у щорічних “Звітах” Олександрівської та Маріупольської повітових училищних рад, починаючи з 1871–1872 н. р. Поділяючи ідею К. Ушинського щодо виховання гармонійно розвинутих дітей, готових до життя і праці, Яків Павлович намагався втілити її в навчально-виховний процес земських шкіл. Педагога не

задовольняли традиційні шкільні програми, котрі не давали належної освіти дітям. Він творчо підходив до виконання професійних обов'язків, що спонукало використання матеріалу, який мав новаторський характер. Окрім обов'язкових предметів земської школи (закону Божого, читання російського та слов'янського, письма, рахування, співу, гімнастики, рукоділля), Яків Павлович знайомив учнів з історією, географією, природознавством, фізикою, гігієною, малюванням, кресленням та технікою тощо. Педагог відзначав, що “суспільствознавство, історія й географія батьківщини в школі не є окремими предметами, але у зв'язку з їх важливістю відомості виносяться дітьми з бесід учителя на уроки класного читання” [6, с. 356–357].

Серед шкільних підручників молодий учитель віддавав перевагу “Рідному слову” і “Дитячому світу” К. Ушинського, “Нашому другові” М. Корфа, “Азбуці” та книгам для читання Л. Толстого.

Чимало уваги Яків Павлович приділяв питанням дидактики. На той час у школах переважало зубріння, підказування, механічне переписування учнями, відгадування відповідей. Із цим усім непримиренно боровся педагог, наполягаючи на необхідності свідомого ставлення дітей до навчання, розвитку мислення, кмітливості, самостійності в судженнях. Значну увагу він приділяв і диференційному підходу в навчанні, ураховуючи рівень підготовки всіх учнів та їх загальний розвиток.

Основною умовою для досягнення в навчальному процесі успіху вчений вважав системність і послідовність. Пояснення вчителем нового матеріалу, на думку Якова Павловича, має проходити у формі живих картин. Щоб полегшити навчання, педагог вводив такі форми, як екскурсії в природу, збирання й оформлення колекцій рослин, тварин, комах, мінералів. Як свідчать документальні матеріали, під час “екскурсій на Дніпро і Хортицю довелось зібрати чималу колекцію яєць, всяких комах і зілля” [4]. Наприкінці третього року роботи Я. П. Новицького у Вознесенській школі було зроблено 20 чучел звірів і птахів, під час розкопок знайдено чимало черепів, які використовувалися на уроках історії; з'явилась і колекція мінералів [7, с. 16].

Не забував педагог-експериментатор і про моральне виховання дітей. Любов до рідної землі, народної культури, мови, звичаїв, дисциплінованість, взаємодопомога, почуття дружби – ось ті напрями виховної роботи, яким шкільні працівники, на думку авторитетного педагога, зобов'язані приділяти постійну увагу.

Я. П. Новицький наголошував на необхідності підготовки сільських дітей до майбутньої праці. Заради цього до шкільних курсів він пропонував увести предмети з городництва, садівництва, виноградарства та бджільництва, а для проходження учнями

практики утворити шкільні “садиби” і пасіки. Ці погляди Якова Павловича підтримували і його однодумці. Так, у школі хутора Романова діти вивчали прийоми догляду за садами, а вирощені саджанці безкоштовно роздавали селянам. У Петро-Свистуновській школі більше навчального часу відводилось бджільництву, до того ж цікаво, що за цим прикладом почали розводити пасіки і деякі селяни.

За короткий час Вознесенівська земська школа стала однією з найкращих у повіті. Як свідчать архівні матеріали, у 1870 р. М. Корф за рішенням училищної ради, високо оцінивши педагогічну новаторську діяльність Я. П. Новицького, матеріально заохотив його “за відмінне викладання” подякою та 50 рублями сріблом, а у травні 1871 р. – 100 рублями сріблом [4].

У 1871 році Яків Павлович за порадою М. Корфа перейшов до Іванівської земської школи, але та виявилася вкрай занедбаною і не готовою для втілення передових ідей (“здравих педагогічних думок”), які, як свідчать “Звіти” М. Корфа, Яків Павлович наполегливо втілював у життя. Так, у своєму звіті про Іванівську земську школу М. Корф писав: “Якимось дивовижним способом Я. П. Новицькому вдалося “оживити” дітей, які мерзли в школі: де й подівся сум, з’явилася бадьорість і радість, які викликані любов’ю вчителя до дітей” [2, с. 36].

1 серпня 1872 року Я. П. Новицького переводять до Ольгінської земської школи, де він докладає максимум зусиль, щоб зробити і цей навчальний заклад передовим. І він цього домогся. Так, наступного року за сумлінну працю Яків Павлович знову отримав нагороду 100 рублів сріблом [4].

У 1873–1875 рр. усіма губернськими земствами України було прийнято рішення про щорічне проведення короткострокових учительських курсів під час літніх канікул. Ця робота з невеликими перервами в часи поглиблення реакції проводилася земствами постійно. Олександрівське земство направляло молодих учителів на двотижневу практику для ознайомлення з передовими методами навчальної та виховної роботи до Ольгінської сільської зразкової школи Маріупольського повіту, яку на той час очолював Я. П. Новицький. Він вдало поєднував педагогічну діяльність з дослідницькою, якій віддавав багато уваги й сил. На той час Яків Павлович здобув чималий досвід і визнання серед науковців.

Інша, не менш важлива сторінка творчості відомого вченого – фольклористична діяльність, якою він починає займатися з 1873 року. Уже в першій праці Я. П. Новицький визначає основні принципи збирання і публікації народної творчості: “Ми передаємо слово в слово записану нами від малоросів розповідь, не перекладаючи її російською мовою; робимо це тому, що надто дорожимо кожним

справжнім словом малороса-розповідача” [8, с. 9]. Яків Павлович вивчав історію Запорізького краю не лише за археологічними даними, а, перш за все, за народними оповіданнями, легендами, піснями, спогадами. До цієї діяльності педагог активно залучав і учнів. Так, багато казок було записано ним і самими школярами безпосередньо. Наприклад, казку “Горошок до неба” розповів Григорій Лисий, який проживав у с. Ольгінське Маріпольського повіту; “Бичок третячок” записано зі слів учня Івана Домбровського з цього ж села; “Котигорошок” – зі слів учня Юліана Хорунжого с. Мало-Михайлівки Олександрівського повіту; “Тримсин, Жар-птиця і Настасія Прекрасна із моря” – зі слів учня Данила Баранника, с. Ольгінське Маріпольського повіту; “Іван Царевич і залізний Вовк” – зі слів учня Кліма Козловського, с. Ольгінське Маріпольського повіту тощо [8, с. 60–75].

Інтерес учителя до української національної культури викликало невдоволення в царській адміністрації, і Я. П. Новицький на деякий час (1878–1880 рр.) був усунений від учителювання “за поширення в народі українофільських традицій”.

У 1880 р. Олександрівська шкільна рада запропонувала Я.П. Новицькому поєднати посаду секретаря і завідувача книжковим складом, де він пропрацював до 1896 р.

З 1883 по 1917 р. Олександрівське повітове земство регулярно обирало Я. П. Новицького попечителем шкіл, від 5 до 10 яких щороку (двічі на рік) він об’їжджав. У березні це робилося з метою інспекторської перевірки знань учнів, у травні – участі у випускних іспитах. Як попечитель земських шкіл Олександрівського повіту Я. П. Новицький часто здійснював подорожі, що поглиблювало і без того хороші знання сіл, річок, балок, старих шляхів, могил. Крім того, у постійному спілкуванні з багатьма селянами, особливо з літніми людьми, Яків Павлович здобував цікаву й цінну історичну, фольклорно-етнографічну інформацію, таким чином поєднуючи педагогічну та наукову діяльність.

Я. П. Новицький залучав своїх колег-учителів до історико-етнографічних експедицій, які проводилися влітку 1882 р. і 1883 р. Вони дозволяли вивчати історію старовинних запорізьких слобід Олександрівського повіту: Новогупалівки, Петро-Свистунового, Язикової Федорівки, Андріївки, Августинівки, Маркусової та ін., а також острова Хортиці, Великого Лугу, Дніпра, урочищ і балок на його берегах. Експедиції збирали фольклорний матеріал та фотографували місцевість [7].

У цей час (тобто у 80-ті – 90-ті рр. XIX ст.) Я. П. Новицький написав такі праці: “До історії народної освіти Катеринославської губернії”, “Підсумки народної освіти в Олександрівському повіті з

1866 по 1886 роки”, “Перші училища Олександрівської фортеці і Олександрівського повітового міста (1785–1880 рр.)”, “Звіти про стан народної освіти в Олександрівському повіті Катеринославської губернії з 1881 по 1911 рр.”, де автор висловлював свої думки щодо незадовільного стану шкільних справ. Так, у звіті за 17 червня 1883 р. Я. П. Новицький зазначив, що “в повіті 6 церков, 7 шкіл, які розвиваються, і ... страшно собі уявити – 22 корчми з тисячами прихильників... Нерівна боротьба, але зупинятися не варто. Нехай же школа пробуджує знання, і рано чи пізно її благословить народ” [3, с. 71]. Сказане дозволяє зробити висновок, що земська школа завдяки педагогічним пошукам Я. П. Новицького, його спадщині стала на шлях загальнорозвивального навчання, а основою методики викладання утвердилася організація самостійної діяльності учнів. Роль учителя спрямована на активізацію роботи школярів за допомогою різноманітних засобів, методів та прийомів навчання (екскурсії, практичні завдання, збирання народного фольклору, вивчення рідної мови та культури).

Висновки. Педагогічна спадщина діяча народної освіти, послідовника ідей М. О. Корфа в організації земських шкіл Я. П. Новицького розкриває його талант як учителя, фольклориста, народознавця – непересічної особистості, що відіграла значну роль у становленні та розвитку початкової освіти в Північному Приазов'ї. Актуальними й дотепер залишаються досліджувані ним питання щодо впровадження нових типів і видів викладання, історичний характер змісту національного виховання, особистісно орієнтований підхід у навчально-виховному процесі.

Перспективи подальших пошуків у напрямку дослідження. Пропонована стаття не висчерпує всіх аспектів обраної проблеми. У подальшому планується дослідити становлення початкової освіти на території сучасної Запорізької області на початку ХХ ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антощак М. М. М. О. Корф та Я. П. Новицький: одна дорога двох великих педагогів / М. М. Антощак / Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2013. – Вип. XXXV. – С. 81–87.
2. Державний архів Запорізької області. Ф.56. – Оп. 1. – Спр. 7. Доклады Александровскому училищному сонету членов его Ф.Ф. Малеева, Д.Т. Гнедина, Е.І. Шабельского, барона Н.А. Корфа и Фон-Шварца о произведённой каждым из них ревизии училища 1871–1872 уч. год. – Екатеринослав, 1872. – 125 с. – Арк. 36.
3. Державний архів Запорізької області. Ф. 56. – Оп. 1. Од. зб.

36. Звіт шкільного попечителя від 17 червня 1883 р. – Арк. 71.

4. ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України. Інститут рукописів. – Ф. 4–1/1. Біографічні матеріали: офіційні документи про право учителювання, похвальні грамоти, 1862. –1914 рр.

5. Корф Н. А. Русская начальная школа. Руководство для земских гласных и учителей сельских школ / Н. А. Корф. – СПб, 1886. – 240 с.

6. НБ ім. В.І. Вернадського НАН України. Інститут рукописів. – Ф. X. – №5145. Життєпис Якова Павловича Новицького. – Арк. 10.

7. Новицький Я. П. Твори в 5 т. / Яків Павлович Новицький. – Т. 1. – Запоріжжя : АА ТанDEM, 2007. – 350 с.

8. Новицький Я. П. Твори в 5 т. / Яків Павлович Новицький. – Т. 2 : Казки та легенди. – Запоріжжя : АА ТанDEM, 2007. – С. 9, 60–115.

9. Скільський Д. М. Історія української педагогіки : ілюстрований навч. посіб. / Дмитро Михайлович Скільський. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан. – 2012. – 340 с.

10. Шумілова І.Ф. Розвиток земських шкіл Північного Приазов'я: історико-педагогічний аспект : монографія / І.Ф. Шумілова. – Донецьк : ТОВ “Юго-Восток, Лтд”, 2008. – 206 с.